

А. ХОМЕНКО

До питання про майбутній темп росту населення України

(За матеріалами демографічного відділу ЦСУ України)

Проблема населення ще дуже довгий час буде одною з центральних проблем так теоретичної політичної економії, як і соціальної та економічної політики. Нинішній перехідний час, що хоча не позбувся ще інерції, яка лишилася від капіталізму, проте вже міцно стоїть на порозі соціалістичної будучини, викликає особливо гостру потребу орієнтуватися в тих обставинах, які найбільше впливають на процес зростання населення, бо плановість нашої господарської діяльності з одного боку, бо самий принцип радянського будівництва — забезпечення оптимальних досягнень для трудящих мас — з другого, конче вимагають гармонійного пристосування темпу розвитку господарства до темпу збільшення людності.

Уже й тепер, коли плануючі органи виробляють так звану „п'ятирічку“ — проєкт розгортання господарства на ближчі п'ять років — „населення“, як певний складовий елемент всієї системи цифр, починає займати що-раз більше місце, а проблема населення набирає що-раз більшої ваги. Тут спочатку питання розв'язується ніби в той спосіб, що проблемі населення не надається самостійного значіння. Умовно, в тому аспекті, що характеризує всю роботу побудування перспективних цифр, „населення“ беруть здебільшого або як робочу силу, як фактор продукції, або як споживача наслідків виробництва. Але поза таким поглядом, що викликається самою технікою будування плану, лишається другий — а в радянських соціалістичних державах і найважливіший бік проблеми — умови життя самої людності, скажімо, для конкретнішого прикладу, соціально-гігієнічна сторона питання.

В даному разі ми звернемося до вивчення тільки першої частини проблеми — спробуємо висвітлити „кількісний“ бік процесу зростання людності на Україні.

Думаємо, що гаразд буде, коли аналізі суто-демографічній, що і є нашою головною метою, дамо місце тільки після деяких зауважень в напрямку, сказати б так, абстрактного цінування обставин та факторів зростання населення.

Як відомо, одним з заперечень проти можливості соціалізму, одним із тих „загальників“, якими оперували буржуазні економісти і соціологи, було твердження, що підвищення матеріального добробуту широких мас людності та звільнення їх од суворой боротьби за існування, повинне мати наслідком таке прискорення зросту населення,

яке на нівець зведе всі досягнення в царині господарства. Ця думка, не один раз спростована (Маркс, Кавтський,¹⁾ Нітті і т. ін.), як теоретично не виправдана і не доведена фактами, пустила все ж таки дуже глибоке коріння. Відгуки тої думки — припущення існування абстрактного закону зростання людности — раз-у-раз зустрічаємо й нині, розуміється, не в тій гострій формулюванні, але з тою ж природою. Наприклад, не раз висловлювано у нас думку про те, що скільки маємо й матимемо надалі поліпшення становища працівників, матимемо й прискорений темп зросту населення. Фактичним обґрунтуванням припущення була посилка на сучасні коефіцієнти приросту населення в радянських республіках, коефіцієнти, і справді, значно вищі за передвоєнні.

Далі ми розглянемо й ці коефіцієнти і питання, чи можна ними користуватися для визначення майбутньої тенденції. А тепер розглянемо твердження в його загальній формулюванні.

Коли нема абстрактного закону населення, — а доводити це після Маркса й Каутського було б тільки ризиком, нічого не додавши до того, що вже вони сказали, — то твердження про прискорений темп зростання населення в радянських республіках треба розглядати тільки в наших конкретних умовах. Ці умови як раз і не дооцінюються — як хочете — сказати коротко, в них не бачать стимулів до затримки зростання людности, в той час, коли, на нашу думку, цих стимулів може й більше, ніж було колись, ще за передвоєнних часів.

Нема сумніву, ми повинні чекати зменшення смертності, бо підвищення рівня матеріального добробуту поруч із розгортанням профілактичної і лікувальної діяльності органів охорони здоров'я не тільки матимуть, але вже й мають своїм наслідком перш за все зменшення смертності.

Радянський селянин працює або в своєму господарстві, або в колективі. Він не знає примусу від поміщика, його роботи і його життя не можуть вже бути здобиччю хижаків і експлуататорів. Роботу радянського робітника охороняють і держава і професійні органи. Безпосередня медична допомога і саносвіта охоплюють що-раз ширші й ширші кола громадянства. Все це яскраві факти сьогодення, про них всі знають, заперечувати їх вплив на зміну смертності не можна. Але зменшення смертності має свою межу. Зрештою, основним чинником, що визначає величину приросту, є інтенсивність народженості. При інших рівних умовах інтенсивність народженості залежить од волі людей мати дітей. Сучасне поширення засобів попередження народжень надає цьому моменту що-раз більшого значіння.

Таким чином, перш, ніж передбачати збільшення приросту, треба довести, що за сучасних соціально-економічних і культурно-побутових умов серед людности панує більше бажання мати дітей, ніж за умов царського, передреволюційного часу. Чи ж можна це довести?

Очевидно, скільки мова мовиться про міське населення, то загально-відомі факти знаходяться в такому противенстві до цього при-

¹⁾ Кавтський написав свою відому роботу що до проблеми населення ще тоді, коли був справжнім марксистом. Одним з останніх російських перекладів вийшов в виданні ДВУ: „Размножение и развитие в природе и обществе“, 1923.

пущення, що воно не потребує дальших спростовань. Але може стосовно до селянства воно має будь-яку силу?

Наше українське селянство більш, ніж хто інший, відчуває всю гостроту аграрного перенаселення. Достойно відчуває, а не тільки свідоме його, бо земельна тіснота і безперспективність та її знищення в ближчій часі — це в житті нашого селянства є основний і найважливіший факт. Припускати, що всупереч цьому українські селяни мають нахил ще швидче розмножуватися, це значить припускати, що вони мають нахил керуватися якимись особливими правилами поведінки, цілком іншими, ніж міська людність. Збільшення нахилу до народження дітей можливо було б і у селянства, які серед інших соціальних груп, тільки за тої умови, що це не погіршувало б ні становища самих батьків, ні становища уже народжених дітей, при чому остання умова є й найважливіша. Тимчасом кожне розуміє, що значне збільшення малих, непрацездатних членів селянської сім'ї ні до чого, крім погіршення умов існування всіх її членів, привести не може. А наші селяни, особливо молоді селянські сем'ї, на таке погіршення зовсім не згодні. Революція не тільки дала можливість краще задовольняти потреби, вона примусила прокинутися й жити такі потреби, які спали в селянинові передреволюційному. Селяни менше, ніж хто інший, бажає жити „по-людському“, вкладаючи в це розуміння не старий зашкарублий і патріархальний зміст, а справжню причетність до сучасного життя з його різноманітними інтересами, з його, може навіть трохи егоїстичним бажанням обслуговувати ці інтереси як-найкраще. І коли селянство все ще до певної міри лишається інертним, бо, зрештою звичайні батьки на $\frac{3}{4}$ живуть не власним життям, а життям своїх дітей, то хто свідомо, хто напівінстинктивно передбачає ще більший зріст потреб, ще більший розмах інтересів у своїх дітей. Треба одмовляти селянинові в нормальних моральних почуттях, щоб думати, що він цілком легковажно може ставитися до будучини своїх дітей.

Доки виховання дітей засобами суспільства не буде реальним чинником у суспільній організації, доки величезна більшість селянства буде організована в індивідуальні господарства, доти не може знайтися нових стимулів до збільшення народжень.

Розуміється, не всі селянські діти лишатимуться біля праці своїх батьків. Батьки зважують і можливості синові або дочці знайти роботу поза сільським господарством. Але ж хіба не ясно, що навіть при дуже швидкому зрості індустрії, а поруч із нею всього міського життя, зростання потреб українського селянства не йтиме ще швидче? Тай саме збільшення переходу з села до міста повинно зменшити темп зростання людности, бо по містах тільки самі наупери, люмпен-пролетаріат, — що надзвичайно виразно ствердив Кавтський, — тяжать до майже нічим не стриманої плодючості. Треба цілком перетворити сучасне міське життя, перше, ніж сподіватися на збільшення приросту на містах.

Треба усунути всі ті перешкоди, що є тепер, треба цілком перебудувати етику, щоб стримати невпинну тенденцію до обмеження народжень, яка охопила всі шари міської людности. Це й буде зроблено в наслідок зміцнення соціалізму. Але ж і за соціалізму можна собі уявити, будуть моменти, коли прискорення зросту населення не

буде бажане з погляду інтересів соціального колективу, тим самим буде неестетичним мати дітей більш, ніж можна було б їх мати.

Таким чином, ми сподіваємося, що нам не закинуть несправедливості, коли назвемо припущення про збільшення темпу росту населення на Україні (а подібно до неї — і в цілому Союзі) наслідком необережного пристосування до дійсності — наперед виготовленої, та й то сумнівної правдивості, схеми. Досі ми заперечували проти неї на підставі загальної аналізи, абстрактного цінування різних моментів сучасного життя та їх співвідношення.

Більші заперечення виникають у демографа, що орудує точнішим методом, має можливість детальніше ознайомитися з явищем. Розуміється, природний приріст людності, будучи наслідком співвідношення поміж кількістю народжених та померлих, залежить перш за все від складу людності, що до віку та статі. Це ясно, але далеко не всі уявляють собі, яка сила тої залежності, недооцінюють її, порівнюють незрівняльні величини та приходять до непевних, а то й зовсім помилкових висновків.

Візьмімо якийсь виразний приклад. Припустімо, що маємо дві країни, з однаковою кількістю людності, але не з однаковою половую та віковою її структурою:

	I країна		II країна	
		%		%
Загалом кількість людності	10 000	100.0	10 000	100.0
З того: чоловічої статі	4000	40.0	6000	60.0
жіночої статі	6000	60.0	4000	40.0
жінок віком 15—49	3000	(50.0)	2000	(50.0)
Розподіл всієї людності				
за віком: молодших від 1 року . .	300	3.0	100	1.0
1—59 р. р.	8900	89.0	9300	93.0
60 і б.	800	8.0	600	6.0

Припустімо, що в обох країнах однакові умови так плодючості, як і смертності, цеб-то жінки віку 15—49 (їх бо треба брати на увагу, коли говоримо про плодючість) тої і другої країни мають однакове число шансів родити дитину, а всі люди однакового віку мають однакові шанси померти. Ці шанси хай вимірюються такими величинами: протягом року з кожної 1000 жінок віку 15—49 має родити дитину 160 жінок; з кожної 1000 дітей молодших від 1 року має протягом року померти 150; з кожної 1000 людей віком 1—59 р. р. хай помирає 10,—з 1000 старших (60 р. і б.) — хай помирає 80.

Подивімося, до яких це приведе наслідків (для спрощення, не звертаймо уваги на повільну зміну вікової структури й загальної кількості людності, що відбувається протягом року):

	I країна	II країна
Народиться за 1 рік . .	480	320
Помре: дітей мол.		
від 1 року	45	15
1—59 р. р.	89	93
60 р. і б.	64	48
Разом помре	198	156

Оджеж, в першій країні на кожну 1000 населення припадає на рік 48 народжень, 19,8 померлих та 28, 2 приросту; в другій країні народженість становитиме 32, смертність — 15,6, приріст 16,4 на 1000 населення.

На цьому конкретному прикладі ми переконуємося, що так звані загальні коефіцієнти народженості, смертності і приросту (відношення абсолютного числа народжених і померлих до круглого числа людності, звичайно 1000), дають змогу тільки зафіксувати загальний ефект процесів, але ніяк не виміряти їхню силу. Відносно більша кількість жінок у складі населення забезпечує більшу народженість навіть і в умовах однакової плодючості; такий або інший розподіл населення за віком викликає збільшення або зменшення загального числа смертельних випадків навіть в умовах однаковійсінької смертності.

Таким чином, перше, ніж говорити про силу, з якою відбуваються явища, про їхню інтенсивність та їхні тенденції, треба вивчити всебічно структуру населення, при чому, певна річ, не тільки з біологічного, але й з соціального погляду, треба знайти точні показники, досконалі коефіцієнти і аж тоді звертатися до порівнянь сучасного і минулого та до побудування гіпотези на майбутній час.

З імперіялістичною та горожанською війнами, з революцією та її величезними наслідками зайшло так багато змін, що користування грубими обчисленнями, загальними грубими показниками для вивчення явищ може довести дослідувача до невинуватених та непоправних помилок.

Справді, чи можемо ми, спостерігаючи, що нинішній загальний коефіцієнт народжень більший за передвоєнний, стверджувати, що населення має нахил до збільшення кількості дітей? Так само, коли відзначаємо нижчі загальні коефіцієнти смертності категорично говорити про колосальні досягнення в царині боротьби з смертністю?

Наведені приклади доводять, які небезпечні були б такі висновки. Вивчаймо ж у перше нашу дійсність, уживаючи кращих методів, а тоді вже робитимемо висновки.

Вік людини є найстисліша й найвиразніша її характеристика. Віковий склад людності подібно до цього є найстисліша й найвиразніша характеристика її життєвих ресурсів. Обминаючи деталі, утворюючи групи найважливіші з зазначеного погляду, порівняймо віковий склад сучасної¹⁾ (1924 р.) людності України з тим, який вона мала 30 років тому, під час першого вселюдного перепису (9/II 1897 р.).

На 10000 людності припадає людей, що мають вік, як показано:

Вік	1924 р.	1897 р.
0 — 4	1383	1604
5 — 9	1124	1338
10 — 14	1410	1155
15 — 49	4883	3569
50 — 54	308	325
55 і 6.	892	1009
разом.	10000	10000

¹⁾ Відомості про віковий склад людності за переписами 1926 року нині розробляються й мають бути публіковані аж в-осени. Числа, якими користуються в цьому разі, є вибіркові дані 1924 року, остаточно опрацьовані Ю. О. Корчаком-Чепурковським.

Досить уважно роздивитися на наведену табличку, щоб побачити які саме різниці поміж віковим розподілом людности обох дат мають найбільше значіння. Характерна риса вікової структури кінця минулого сторіччя є та, що кожна молодша група численіша за сусідню старшу (це стосується й до інтервалу 15—49, який збито у нас з декількох п'ятирічних груп). Легко зрозуміти, чому це так було: певна річ тому, що весь час відбувався невинний зріст населення весь час, майже, без винятків, було таке становище, коли кожного даного року родилося дітей більше, ніж народилося їх попереднього року.

Характерна особливість розподілу людности за віком у 1924 році — це порушення нормальних співвідношень поміж молодшими та старшими групами: група 5—9-літніх значно менша за наступну — 10—14-літніх, замість того, щоб бути більшою. Згадаймо, що діти цього віку (5—9) походять з контингентів тих, хто народився під час імперіалістичної війни. Раптове зменшення народжености, спричинене війнами, мало наслідком таку деформацію кривої розподілу за віком.

Вона довго ще відчуватиметься в житті соціального колективу, аж доти, доки діти стануть старими і поки вся група вимре. Але в різні періоди нашого майбутнього деформація матиме різні наслідки. Поки що вона має навіть свій позитивний бік: менша та кількість людности, що про неї треба клопотатися, що живе цілком коштами працівників. Проте негативних наслідків можна предбачати більше. Наприклад, через яких 8—10 років до війська не можна буде закликати стільки молоді, скільки закликається тепер. Далі надійдуть пори, коли відчуватимемо недостачу робочої сили та переобтяженість працівників годованцями — при інших, рівних з сучасними умовах, певна річ, бо розвиток господарства може й зліквідує наслідки демографічних зламів.

Так само повинна зменшитися на якийсь час і інтенсивність народжень, бо менше буде жінок того віку, коли можуть вони бути матерями. Тим самим матимемо затримку в рості населення, яка почасті знівелює наслідки недостачі робочої сили.

Разом із тим ясно, що поволі вікова структура населення „унормалиться“. Темп репродукції, більший чи менший, може скоротити або навпаки збільшити період часу, потрібного для цього унормалення.

Як уже зауважено, вивчення вікової структури дає змогу уточнити всі обчислення та удосконалити порівняння.

Зараз побачимо, чого варті насправжки сучасні високі коефіцієнти народжености.

Коли обчислити, скільки в 1924 році припадає народжених пересічно на 1000 жінок віку 15—49, то виявиться, що не більше 163 (точніш 162,9). Припустімо, що така сама плодючість була і в 1897 році. Тоді на Україні жінок 15—49 літ було всього 5101 тисяча. При нинішнім коефіцієнті плодючости мало б у 1897 році народитися 832 тисячі дітей, а загальний коефіцієнт народжень (на 1000 людности, якої тоді було 21375 тисяч) становив би 38,9. Насправжки ж народжених у 1897 році було 1074 тисячі, цеб-то на 242 тисячі більше; а загальний коефіцієнт виносив 50,3 (якщо брати до цифри населення на початок у року). Виходить, що при однаковій плодючості жінок нинішній розподіл людности за статтю та віком при-

водить до збільшення коефіцієнту народжень, а вікова й полова структура 1897 року — до його зменшення.

Ріжниця виміряється відношенням $50.3 : 38.9 = 1.292$. Отжеж, перш ніж порівнювати нинішні коефіцієнти народжень з передвоєнними з метою визначити не самий тільки ефект від множення людности, але потенціальну її енергію, треба відповідний передвоєнний коефіцієнт збільшити на 29,2%, або навпаки, сучасні коефіцієнти відповідним способом зменшити. Зробімо тепер порівняння двох рядів коефіцієнтів — безпосередньо-обчислених (на 1000 населення), та виправлених.

Перший ряд коефіцієнтів буде виміряти безпосередній ефект народжености, другий — внутрішню силу явища, потенціальну енергію, яка виявляється через народження, у співставленні з тим, що було в 1913 році:

Роки	1913	1924	1925	1926
I ряд	41.7	41.8	41.4	40.2
II ряд	41.7	32.4	32.1	31.1

В цих самих обчисленнях ми виходили з переісної плідючости жінок, не вважаючи на ріжницю віку. Тим часом, розуміється, не можемо ставити поруч молоду й стару жінку, коли маємо на увазі вияснити плідючість. Вікова структура самого жіноцтва вже сама по собі наперед визначає інтенсивність загальної плідючости жінок. Виявляється, що й з цього погляду сучасний віковий розподіл жіноцтва сприятливіший для високої інтенсивности людности, ніж той, що був давніше, хоча й дуже незначно, бо запроваджує ріжницю тільки трохи більшу за 1%.

В кожному разі доводиться констатувати, що потенціальна енергія до розмноження в сучасному населенні значно нижча за передвоєнну, і коли ми нині маємо високий рівень загальної народжености, то тільки наслідком сприятливого для цього розподілу людности за статтю та віком — наслідком розмірно великої кількості жінок та переваги серед них тих вікових груп, що дають найбільшу плідючість. А як дальша еволюція вікової структури має поволі наближатися до відновлення стосунків передвоєнних часів, сприятливі чинники зникатимуть, загальний ефект буде зменшувати інтенсивність народжень (на 1000 людности) — перший і головніший фактор зростання — падатиме. Темп зросту населення має затримуватися.

Затримка темпу зростання населення, повільне його зменшення станеться ще й тому, що вирівнювання деформованої вікової структури має спричинити збільшення загальної кількості смертей. Про це ми вже говорили раніш, але розгляньмо це тепер уважніше. Для того наведемо детальніший нинішній (1924 р.) розподіл людности за віком:

На 10.000 населення припадає людей зазначеного віку:

Молодших від 1 року	386	10 — 14 років	1410	50 — 54 років	— 308
1 "	260	15 — 19 "	1164	55 — 59 "	— 273
2 "	251	20 — 24 "	914	60 — 64 "	— 236
3 "	241	25 — 29 "	814	65 — 69 "	— 169
4 "	245	30 — 34 "	520	70 — 74 "	— 107
Разом 0 — 4 "	1383	35 — 39 "	542	75 — 79 "	— 57
5 — 9 "	1124	40 — 44 "	459	80 і 6.	50
		45 — 49 "	370		

Як відомо, люди різної пори життя мають неоднакову небезпеку померти: найбільша небезпека загрожує наймолодшим дітям (смертність немовлят до 1-го року виносилася у нас нещодавно до 170 на 1000, тепер близько 150 на 1000). Далі смертність значно зменшується і тримається більш-менш однакового рівня до 30-го року життя людини. По 30 роках смертність починає зростати вже досить швидко-більшає що-року, найбільша ж буває у найстаріших людей, і найменша смертність“ буває в групі 10-19 — літніх. В наведеній таблиці курсивом набрані ті групи, де смертність вища за пересічну для всього населення, відповідно до нової таблиці смертності людності України, уложеної співробітником ЦСУ України тов. Корчаком - Чепурківським.

Як бачимо в теперішньому населенні України вікові групи 10 — 14-літніх та 15 — 19-літніх значно численніші за всі інші виключаючи тільки групу дитячу — до 4-х років включно. Тепер на першу з зазначених груп припадає 14,1% всієї людності, на другу — 11,6%, а в 1897 році відповідні числа дорівнювали 11,6% та 10,3%. Разом на групу з найменшою смертністю тепер припадає 25,7% населення, а колись припадало тільки 21,9%, себ-то мало не на 4% менше. Відносна чисельність обох цих груп пояснюється тим, що вони належать до контингентів народжених ще за військових часів, контингентів, які за війни і революції знаходилися в порівнюваній сприятливому становищі — тоді це була дітвора, якої війна безпосередньо не зачіпала.

Легко зрозуміти, що кожний дальший рік, пересуваючи 19-літніх до групи 20-літніх, 18-літніх до групи 19-літніх, себ-то пересуваючи помалу всю молодь з умов найменшої смертності до умов що-раз більшої і більшої смертності, повинен сприяти зростанню загального числа померлих. Поруч із тим „деформована“, зменшена група 5 — 9-літніх, заступаючи місця своїх старших сусідів, але в зменшеному числі, не матиме змоги дати представників найменшої смертності стільки, скільки їх було раніш. Таким чином, вже ближчими часами утвориться становище, коли контингенти з найменшою смертністю будуть репрезентовані зменшеними відсотками і, навпаки, розмірно зростатимуть контингенти з більшою смертністю. Загальне число смертей зростатиме, зростатиме і загальний коефіцієнт смертності. З другого ж краю буде відламуватися частина можливого природного приросту. Темп зростання населення спинятиметься.

Побоюємося, що читачеві вже досить обчислень і зауважень, що мають переважно спеціально-демографічний характер.

Тому, не забуваючи, що в питаннях життя і смерті основою є біологічні властивості того середовища, яке вивчаємо, звернімося до дослідження соціальних чинників, які міцно впливають на основні біологічні фактори, діють у загальних ними визначених рямцях, але з дуже великою амплітудою коливань. Окремі соціальні класи мають відмінну народженість і смертність. Таким чином, будуючи гіпотезу про майбутній зріст населення, ми мусимо взяти на увагу ті зміни, що повинні статися в соціальній диференціації людності.

В той час, коли феодальна аристократія і сучасні буржуазні „верхи“ вироджувались і вироджуються через недостачу народжень —

шляхетні пані та вибагливі мільйонерші мало клопочуться про нащадків — індустрійний пролетаріят та збідніле селянство терпіли від смертності. Індивідуальна власність на землю примушує селянина обмежувати народженість. Жорстокість боротьби за існування примушує бути обережною ту частину робітництва, яка вже досягла більш-менш достатнього матеріального добробуту. Капіталізм, що потребує додаткової армії праці, резерву безробітних, сам собі готує яму, обмежуючи запаси робочої сили країни. Знівелювання гострих різниць в соціальному становищі окремих клас повинно було б нівелювати і різниці в інтенсивності розмноження, негативні моменти повинні були б зникати, позитивні чинники набирати переваги. Жовтнева революція, давши землю селянству, зміцнивши становище індустрійного та службового пролетаріату, дає певну гарантію в тому, що властиві Західній Європі тенденції, які і у нас за старого часу почали були набирати що-раз більшої сили, до певної міри знеслилися. Коли б розвиток народнього господарства набрав дуже жвавого темпу, поширення оптимістичних настроїв, розкриття перспектив на майбутнє, можливо що-раз міцніше впливало б на припинення інерції спадщини капіталістичної доби. Проте, швидкі соціальні міграції, без яких неможливий прискорений розвиток господарства, — пересування коротким часом великих мас людности з одних галузів праці до других, відривання цієї людности від звичайних форм життя і від своїх домівок, пристосування їх до нового оточення та до нових ідей — все це, порушуючи рівновагу і сталість стосунків, певний час не може не йти в супроводі з обмеженням самих можливостей до семейного життя. Становище зміниться аж тоді, коли втягнене до міст селянство цілком до них пристосується, перетвориться на постійну міську масу, остаточно „осяде“ в містах. Самий же момент найбільш напруженого переселення до міст неминуче негативно відіб'ється і на смертності, бо селянство має менший імунітет до низки хороб, які властиві, головним чином, міському життю, як скажімо, туберкульоз, що найменше загрожує давньому міському населенню, бо воно вже встигло до нього пристосуватися.

Загалом кажучи, хоча в самих принципах усуспільненого господарства й соціалістичних суспільних відносин є всі головні моменти, що сприяють бадьорому ставленню до життя, а тим самим і нормальному, може навіть прискореному темпу зростання населення, перехо́дова доба значно обмежує чинність цих моментів.

Деякі відомості, що ілюструють побут сучасного українського міста, являють собою доводи на користь правдивості наших міркувань.

Відзначімо перш за все, що різні наші міста та села створюють своєрідну ієрархію, що до показників природнього руху населення. Міста найбільш сучасні, великі осередки скупчення людности, яскраво одрізняються від усіх інших селищ малою плодючістю населення, малим порівнюючи природнім приростом та невисокою смертністю. Міста типу значніших округових центрів, як наприклад, Полтава, Кременчук, Вінниця і т. інш., ідуть поза великими містами. Далі маємо дрібніші міста, основну масу колишніх повітових міст. Нарешті, найбільш наближаючись загальним характером процесу

репродукції до сел, на границях поміж містом та селом розташовуються найдрібніші міста типу т. з. „містечок“. Ось які коефіцієнти спостерігалися в 1924 та 1925 р. р. в різних містах України, якщо згрупувати їх відповідно до кількості населення:

На 1000 населення пересічно на рік припадало:

В містах з населенням	Народжених		Померлих		Природного приросту	
	1924	1925	1924	1925	1924	1925
більшим — 100 т.	28.9	28.0	13.1	12.5	15.8	15.5
50 — 100 „	31.1	30.3	14.5	13.1	16.6	17.2
20 — 50 „	37.2	36.5	16.4	15.7	20.8	20.8
менш від 20 тис.	39.3	37.3	17.4	16.0	21.9	21.3
Пересічно по всіх містах	32.4	31.5	14.6	13.8	17.8	17.7

Цими даними не охоплене все міське населення, бо значна частина дрібних міст подається нашими статистичними відомостями разом із селами. Але коли б можна було виділити ці міста, нема сумніву, ми знайшли б ще більше наближення до сел. Отже, як бачимо, що більш урбанізоване населення, то менші показники народжень, смертності і природного приросту. Навпаки, що більше сільсько-господарських елементів в економіці міста, що більше селянських елементів в соціальному складі міської людности, то жвавіше, на височині більших показників, одбуваються процеси репродукції. Підкреслимо, що в усіх без винятку випадках в 1925 році спостерігаємо менші, проти 1924 року, коефіцієнти народженості й смертності, здебільшого ж (і пересічно) нижчий і коефіцієнт приросту. Явище це має таку сталість, з такою послідовністю виявляється в кожній групі міст, що не вважаючи на невелику непряжність періоду, ми мимоволі схилиємося припустити, що існує в даному разі цілком певна й виразна тенденція. Неповні поки що відомості за 1926 рік знов таки стверджують її існування:

На 1000 населення, з розрахунку на рік, припадало в 1926 році:

В містах з населенням:	Народжених		Померлих		Природного приросту	
	I кв.	II кв.	I кв.	II кв.	I кв.	II кв.
більшим 100 т.	26.8	25.3	12.5	12.3	14.3	13.0
20 — 100 „	33.5	30.2	13.5	13.9	20.0	16.3
меншим від 20 т.	35.0	31.4	14.3	14.3	20.7	17.1
Пересічно по всіх містах	31.0	28.4	13.2	13.3	17.8	15.1

При затриманому, порівнюючи з селами, темпі репродукції, міське життя відзначається швидким темпом зміни семейного стану людности, порівнюючою несталістю шлюбних зв'язків. В містах ми спостерігаємо так вищу шлюбність, як і інтенсивнішу розлучність, при чому показники знов таки розташовуються в порядкуві, ана-

логічному до того, що тільки розглядали, цеб-то подібніші до сел міста мають і найближчі до сільських показники:

На 1000 населення, в розрахунку на рік, припадало :

Ш л ю б і в				Р о з л у к				
	1926				1926			
В містах з населенням:	1924	1925	I	II	1924	1925	I	II
Понад 100 тис.	16.6	15.8	15.5	13.6	3.42	3.90	4.24	4.41
„ 50 — 100 „	14.3	13.1	14.1	11.4	3.06	3.14	3.43	3.36
„ 20 — 50 „	14.9	13.9			2.62	3.05		
меншим від 20 тис.	16.7	12.3	12.7	9.2	2.60	2.87	2.49	2.67
По всіх містах	15.7	14.6	14.4	11.9	3.06	3.46	3.58	3.66
По всій Україні разом	11.4	10.4	19.6	9.6	1.47	1.72	2.28	1.87

Маємо, значить, таке протиривство: не вважаючи на найвищу в країні шлюбність великі міста, осередки індустрії і огнища сучасного життя характеризуються найслабшим темпом репродукції. В них же зауважаємо й найінтенсивнішу розлучність, при чому в той час, як шлюбність, і народженість спадають, розлучність зростає (явище, яке, що-правда, властиве всій Україні).

Нашу будучину ми не можемо уявляти собі інакше, як повільне перетворення села на місто, як індустріялізацію і урбанізацію, як дальший зріст потреб, їх удосконалення і розвиток, як дальше розкріпачення жінок.

Тенденції, які виявляються в сучасному, характеризуватимуть і майбутній час.

Темп зростання населення не може не затримуватися.

Щоб дати якесь певне накреслення майбутніх явищ і подій, демографічній статистиці доводиться будувати гіпотези за тим саме принципом, що його взагалі додержують економісти та соціологи, розробляючи аналогічні проблеми: відшукавши закономірність у динаміці явищ, знаходять формулу, що найстисліше й найближче відповідає цій закономірності. Статистика, оперуючи величинами, має можливість будувати такі формули, користуючися з математики. Правдивість окремих формул і цілої гіпотези перевіряється через порівняння тих величин, які матимемо за гіпотезою, з тими, які дає сама реальна дійсність.

В своїй гіпотезі про можливий зріст населення України ми йшли тим самим шляхом.

Спочатку ми взяли 20 передвоєнних років — добу, коли економіка й суспільне життя України розвивалися в рамках виразного промислового капіталізму — і простежили, який характер мав темп репродукції населення. Виявилось, що конкретні коефіцієнти інтенсивності народжень, смертності та природного приросту для окремих років можна, зберігаючи можливо точно напрямки їх еволюції, замінити іншими коефіцієнтами, при чому такими, що з них кожний попередній на ту саму певну величину більший за наступний. Обчислюючи коефіцієнти на 1000 населення, мали ми постійну різницю поміж сусідніми коефіцієнтами народжень, рівну 0.46; різниця поміж коефіцієнтами смертності дорівнювала 0.30, таким чином різниця поміж коефіцієнтами природного приросту виносила 0.16. Значить, темп

репродукції українського населення відзначався постійним спадом в 0.16 на 1000 населення на рік.

Як ілюстрацію, наведемо стислий витяг із наших обчислень, проставляючи на першому місці (за літерою а) емпіричний конкретний коефіцієнт, і поруч з ним (за літерою в) гіпотетичний:

На 1000 населення пересічно на рік припадало:

Рік	Народжень		Померлих		Природного приросту	
	а	в	а	в	а	в
1895	49.3	49.8	32.6	29.2	16.7	20.6
1900	48.4	47.5	26.5	27.7	21.9	19.8
1905	42.8	45.2	28.0	26.2	14.8	19.0
1910	42.8	42.9	30.2	24.7	12.6	18.2
1915	—	40.6	—	23.2	—	17.4

Зважити сучасну тенденцію дуже важко, бо період наших спостережень занадто короткий: досить точні відомості маємо тільки за 1924, 1925 та 1926 р.р., при чому за останній рік ще не остаточні.

Але ця тенденція відзначається ще більшим спадом народженості і природного приросту. Таким чином десь, не дуже далеко, сучасні коефіцієнти наближаться до гіпотетичних, обчислених за тенденцією довійськового часу. Наші підрахунки показують, що „зустріч“ цих коефіцієнтів відбудеться 1932 року. Надалі ми припускаємо чинність передвоєнної тенденції, але, певна річ, що далі ітимуть наші передбачення, то більші розходження з конкретною дійсністю для окремих років або ряду літ можуть вони дати. Ось наслідки наших обчислень:

Населення за природним приростом та коефіцієнти природного приросту.¹⁾

Рік	Населення України в тисячах			Коефіцієнти приросту на (1000 пересічного населення)		
	Все	Сільське	Міське	По Укра-їні	По мі-стах	По селах
1927	29.100	23.812	5.288	18.3	16.7	18.6
1928	29.636	24.259	5.377	17.5	15.9	17.8
1929	30.158	24.695	5.463	16.7	15.1	17.0
1930	30.666	25.119	5.547	16.0	14.4	16.3
1931	31.159	25.532	5.627	15.2	13.7	15.6
1932	31.636	—	—	14.7	—	—
1940	35.428	—	—	13.4	—	—

Як бачить читач, ми не відважуємося взяти на увагу характер майбутнього обміну населення поміж містом і селом, бо в даному разі майже все залежить від розвитку господарства. Так само не обчислюємо ми й можливих переселень за межі України. Наша гіпотеза від більшості тих, що були збудовані останнього часу для всього Союзу, або окремих республік, відрізняється перш за все тим, що передбачає повільне зменшення темпу зростання населення для ближчих уже років. Ми вважаємо її за математично виправдану.

¹⁾ Ці обчислення трохи різняться від поданих нами раніш (див. „Червоний Шлях“ ч. 2), бо використано точніші відомості перепису і зважено сучасні тенденції зросту.

Абстрактна аналіза давніших і сучасних тенденцій еволюції населення України стверджує те саме, що виходить за математикою.

Нам ще хочеться підкреслити, що в цій гіпотезі жодного місця немає для песимізму. Соціалістичне суспільство зовсім не зацікавлене в тому, щоб темп репродукції людности неодмінно тримався високих рівнів. Оздоровлення соціального колективу, фізичне й моральне відродження широких мас — ось ті критерії, за якими треба буде цінувати й наслідки репродукції. Питання йде головним чином не за кількість, а за якість.

А коли так, то трохи затриманий темп зростання населення в період особливо напруженого господарського будівництва можна тільки витати, бо він полегшує завдання накопичення, бо він прискорює піднесення господарства.

В. ДЕНИСЕНКО

Харківська група партії „Народньої Волі“ 1885—1887 років

На сорокалітні роковини пам'яті зблих

ПЕРЕДМОВА

В „Воспоминаниях народовольца восьмидесятих годов“: „Революционный Харьков в 1882-85 г. г.“ і „Из истории революционного движения 1885-87 годов“, професора А. Н. Макаревського, а також у спогадах під заголовком „В Харьковских революционных кружках 1882-89 г.г.“ робітника І. Д. Веденєва згадується за деяких товаришів, що належали до одної з останніх значніших організацій партії „Народньої Волі“ в м. Харкові¹⁾.

Революційна робота цієї групи була зв'язана з роботою невеличких в той час груп, гуртків і окремих робітників Півдня й Півночі і протягом свого порівнюючи короткого існування, — в період з 1885-го по липень 1887 року — ця група перевела, як на той час, помітну революційну роботу в м. Харкові поміж шкільною молоддю, а також серед тих гуртків робітників, про які докладніше перекажуть у своїх спогадах т.т. І. Д. Веденєв і А. Н. Макаревський.

Проте, ні про робітників ні про діяльність цієї Харківської групи „Н. Вол.“ в революційній літературі щей досі нема ні звітів, ні спогадів, принаймні, я таких не знаю.

Наша група, як революційна організація, що діяла самостійно, зорганізувалася за допомогою Василя Петровича Бразникова, що закінчував юридичний факультет Харківського університету. Самою групою він не керував — його роля на початку обмежувалася тільки тим, що він познайомив нас трьох харків'ян з гуртком „Минчуків“ (студентів 2-го й 3-го курсу університету — що товаришували ще за часів перебування в Минській гімназії).

Нас — харків'ян єднало 2-3 річне приятелювання, а земляки з Минську товаришували не тільки за часів університетської науки, але ще й в гімназії.

Всі ми пережили кілька разів викриття революційних організацій, народницьких, як наприклад, викриття друкарні, робітників якої т.т. Манучарова, Йордана, Ослопова було заарештовано з виказу провокатора робітника Шкряби, забитого Антоновим. Макаренко втік і кілька днів переховувався в мене.

¹⁾ Див. Летопись Революции, журнал Всеукр. Истпарта № 5, 23 р. и № 2 (7) 24 р.

Незабаром викрили бойову організацію „Нар. Волі“ т. т. Антонова (шлісельбуржця) і Лисянського повішаного в Харкові); у цій же справі було заарештовано Л. М. Макаревського, що нині професорує в Витебському Ветеринарному Інституті.

Наша група сконструювалася, порівняно, за сприятливих умов: „дегавщини“, провокації й зрадництва серед нас не могло бути, а проте й ця група працювала всього близько півтора року і ліквідована була харківськими жандарами частинами — в березні, квітні й травні 1887 року, а остаточно знищена в липні того ж таки року після арешту т. т. Мейснера, Хроновського і Римашевського.

До нашої групи спочатку увійшли харків'яни: М. В. Гельрот (за тих часів прізвище Гельруд (на прозвання „Спиноза“) І. І. Мейснер (на прозвання „Ванько“) і я (на прозвання „Василь“). Ми з Гельротом були студенти Харків. Ветер. Інституту, а Мейснер скінчив тільки 6 клас Харків. реальн. школи.

З компанії „Минчуків“ до групи ввійшли: М. А. Уфлянд, С. М. Ратин — студенти медици (прозвання першого „Плямочка“, другого „Якобинець“ або „Робесп'єр“) і Хр. Г. Томашевський — студент юрист (прозвання не пам'ятаю).

Наприкінці 1886 р. або на початку 1887 р. до групи ввійшов С. Ф. Хроновський, студент-медик.

Близькими до нашої групи були такі товариші: М. К. Фрейд, студент медик, що вчився й жив разом з Уфляндром, Г. Е. Шур студент медик, в помешканні якого на розі Миколаївської площі і колишньої Московської вул. улаштовані були: склад нелегальної літератури, пашпортний стіл і гектограф, а згодом переховувалися частини друкарні й виготовані до друку рукописи; М. В. Григор'єв — урядовець, в приміщенні якого на Пісках хоронилася досить значна напівлегальна бібліотека, складена, головню, з книжок, заборонених і вилучених зі всіх публичних книгозбірень, як видання ненадійні.

Ці три особи не були членами Харківської групи „Нар. Волі“. Кватирі Шури й Григор'єва вважалися за конспіративні, відвідувати їх дозволялося 2-3 особам з групи і тільки за особливою вимогою дозволено було т. Григор'єву працювати з гуртком робітників; що до Шура, то він абсолютно не повинен був брати участі ні в жодних практичних справах і мусив жити відлюдно; Фрейд був щирий приятель т. Уфлянда і як співжалець знав багато.

Проте, під час арешту в травні 1887 р. всі три особи були обвинувачені в належності їх до партії „Народ. Волі“, і хоч згодом жандарі докладно визначили дійсних членів групи, але всі троє були значно покарані: Шуру заслано на шість років до Якутчини і забито в Якутську під час першої Якутської бійні в березні 1889 року; Фрейда заслали на три роки до Архангельської губ.; відбувши заслання, він емігрував до Північної Америки, де вивчився на лікаря і натуралізувався; Григор'єва адміністративно заслали на 4 роки до Західного Сибіру.

Харківська група, що виступала й працювала під прапором партії „Народ. Волі“, прийняла цілком програму цієї партії, але мала в своїх лавах теоретиків „марксистів“ (Гельрот, Томашевський й інші) і ще тоді, будучи інтелігентською організацією, шукала підпори

в робітничих організаціях (див. спогади робітника І. Д. Веденьєва), звертаючи увагу і на інтелігентські, головню, студенські сфери.

Сама наша організація була в ті часи на грانیці ліквідації народовольчества й народження російського марксизму, а в дальшому російських соціал-демократичних гуртків.

Відсутність в революційній і післяреволюційній літературі навіть у виданнях Всеукраїнського Істпарту, цеб-то в „Летописи Революции“ за перші роки цього журналу, матеріялів мемуарного характеру за Харківську групу пояснюється тим, що тут у Харкові нема колишніх робітників цієї групи за винятком Денисенка. Це одна причина. За другу треба вважати те, що архівні матеріяли колишнього Харк. Губ. Жанд. Управління за період 80-х років майже не заховалися, нема протоколів і документів дізнань жандармів, які знищили всі діла жандарського архіву, що охоплюють період майже в 20 років — цеб-то до 1900 року.

В ділах, що потрапили до Архіву Революції м. Харкова, залишилися тільки незначні канцелярські папірці й списки осіб, що притягалися до дізнання. Писати спогади про події, що відбувалися 40 років тому, з одної тільки, хоча б і твердої пам'яті — річ небезпечна¹⁾.

Ось чому я спочатку і не гадав дати докладний звіт всієї роботи, взаємин і діяльності Харківської групи 1885-87 р., а хотів порушити ці питання остільки, оскільки це було б потрібне для висвітлення процесу т. т. П. П. Мейснера, Хроновського й Римащевського, яких судили в Харківським військово-окружним суді 17—19 липня (ст. стил.) 1887 року.

Тепер знайдено документи, що стверджують наведені від мене факти, в фондах Архіву Революції (Харк. Істпарту) і в тих ділах Київського Архіву Революції, які мені вдалося розшукати в м. Києві. Ці два діла: 1) Харківського військово-окружного суду процес т. т. Мейснера, Хроновського і Римащевського і 2) канцелярська переписка військового прокурора того ж таки суду з приводу тієї ж справи.

В цих ділах виявилися цікаві документи: протоколи і дізнання жандарів і тов. прокурора Харківської судової палати, за якими можливо з'ясувати не тільки міру участі кожного з підсудних, але жандарми висвітлюють також і діяльність нашої групи, визначають участь кожного з нас, дати арештів і т. інш. Крім того, останніми часами в тім же архіві знайдена моя особиста справа й поміж паперів, що стосуються до мене, виявилася переписка з Департаментом Поліції з докладним зазначенням, на які терміни заслання в далекі й близькі місцевості Сибіру заслано адміністративно всіх членів нашої організації на підставі „височайшого повелення“, що ухвалювало постанову трьох міністрів.

От чому я вважаю потрібним в сорокові роковини, так би мовити, смерті народовольства в Харькові і на півдні взагалі, докладніше

¹⁾ Приклад такого невдалого виступу „по пам'яті“ маємо в спогадах тов. Перазича про Харк. гурток робітників; вони з'явилися на арені революційного Харкова після нашої діяльності в ту ж добу. У спогадах Перазича оповідається епізод з тюремного життя робітників, що сиділи разом з Перазичем і цей епізод боляче, несправедливо й неприємно вразив одного із старих робітників — діячів того часу, а про те самий опублікований епізод, як виявилось, був фантазія т. Перазина. (Див. лист лікаря Д. Д. Бекарюкова, уміщений в „Летописи Революції“ за 1923 р. № 5).

оповісти про діяльність харківської групи 1885-87 р. р., тому що виявилася цілковита можливість установити багато чого не тільки з пам'яті, але й перевірити особисті спогади й спогади товаришів документальними, офіційними архівними даними. Я думаю, що це неодмінно потрібне ще й тому, що цей період слабо висвітлений досі в історичній літературі особливо що до південних груп народовольців. Таке докладніше розповідання потрібне ще й тому, що цей період часу — кінець 80-х р. р. і початок 90-х р. р. є важливий історичний момент, коли ми „молоді народовольці“, поривалися відживити ідеї й продовжувати боротьбу за програмою Виконавчого Комітету старої партії „Нар. Воли“, але розуміючи потребу крім інтелігентських сфер спиратися й на робітничі організації, ми, як і петербурзька група 1887 року (П. Шевирьова, А. Ульянова (брата Леніна), П. Андреюшкіна, В. Генералова, В. Осипанова й інші, засуджених на смерть і повішаних за замах на життя Олександра III 1-го березня 1887 р.) мусили передивитися стару програму й виробити нову для наших робітничих організацій, так само, як А. І. Ульянов у Петербурзі склав „Програму терористической фракції партии „Нар. Воля“¹⁾.

Безпосередньо за нами, найближчими роками на історичну сцену виступали вже спершу теоретики марксистів, а потім в 90-х р. російська соціал-демократія, що зростала разом із робітничою класою.

Не можна не погодитися з багатьма твердженнями, відзначеними в передмові до стенографічного звіту процесу 1-го березня 1887 р., які характеризують думки й настрій тодішньої молоді (а в тім і харківської), що виробляла програми і на той же час стояла на роздоріжжі, що зазначав Плеханів у листі до Лаврова ще в 1884 році.

Вважаючи роботу поміж селянством за тодішніх поліцейських умов справою безнадійною, ми в наших програмах і діяльності зовсім не трактували питання про аграрний терор; до фабричного терору ми теж дуже близько ні теоретично ні практично не підходили, бо в той час робота серед робітників обмежувалася невеличкими гуртками, отже, практичних питань про фабричний терор не висувалося.

Основні ідеї марксизму були знайомі майже всім членам групи і навіть окремим підлеглим членам гуртків інтелігенції, бо в цей час велика газета „Русские Ведомости“ (згодом офіційний орган кадетської партії) і статті Йолоса з Німеччини давали можливість слідкувати за теоретичною й практичною боротьбою в германському Рейхстагові соціал-демократів; але марксистських гуртків у Харкові тоді ще не було. Вивчення ж марксизму обмежувалося ознайомленням з „Маніфестом“ і вивченням 1-го тому „Капіталу“ Маркса.

І. ОДНА З ОСТАННІХ СТОРІНОК ІСТОРІЇ ПАРТІЇ „НАРОДНОЇ ВОЛІ“

Я вже згадував, що майже цілковите знищення жандарями дізнань і діл Харк. Губ. Жан. Управл. за 80-90 роки позбавляє можливості в точних датах, хронологічно встановити в певному порядку й уявити історичну картину останніх, так би мовити, передсмертних

¹⁾ Дознання том II-й л. 283; см. стр. 373 „1-е Марта 1887 г.“ изд. „Моск. Рабочий“ 1927 год.

етапов партії „Народньої Волі“, що конала на півдні наприкінці 80-х років; не можна й сповна відбити той час, коли на півдні, головню в Харкові, з історичної сцени остаточно сходила ця партія, по якій в 90-х роках з'явилися організації російської соціал-демократичної партії.

Як я вже сказав, т. В. Бражникову — учасникові Катеринославського з'їзду 1884 р. — належала ініціатива утворення Харківської групи, але почасти з конспіративних міркувань, а почасти, може, і з міркувань іншого порядку — небажання відігравати ролю генерала-керownika, — т. Бражників майже не відвідував наших зборів.

Це не завадило йому подавати безпосередньо або через кого небудь з нас на обговорення групи те або інше завдання і ставити або всій групі, або частині її, або окремим особам завдання й пропозиції практичного характеру.

Скільки я пам'ятаю, об'єднання нас, харків'ян, із „Минчуками“, щоб-то остаточно створення партійної групи, відбулося взимку 1885-86 р. р.

Тоді в нас, харків'ян, були вже знайомства з тими робітничими гуртками, за які згадує т. Макаревський і так докладно говорить тов. Веден'єв, що був учасником, а почасти, й керовником робітничих організацій і гуртків, які утворилися ще до виступу нашої організації.

Ці робітничі гуртки тоді не мали сталої, ясно визначеної програми; з найзначнішими представниками їх спочатку зайшов у стосунки т. Мейснер, а далі постійно вчив їх і вивчав з ними короткий (за Іванюковим) курс політичної економії т. Гельрот (Гельруд).

Коли про ці заняття дізналася група, було вирішено запропонувати „старим“ робітникам прийняти програму „Народньої Волі“. Але „старі“ робітники — недавно ще послідовники чистих „народників“, ще не відійшли від народницьких традицій; дехто негативно ставився до терору, а крім того, в них були надто близькі, дружні, особисті та ідейні зв'язки з кількома теоретиками народниками, що залишилися після розгрому народницької організації й викриття друкарні, де робили Іордан, Манучарів, Заболуєв, Ослопів, Макаренко й інші, а також і забитий Антоновим зрадник — робітник Шкр'яба.

Почуваючи себе не досить підготованими, щоб дебатовати питання запропонованої їм програми, керовники харківських робітників, більш досвідчені, як Веден'єв, Бронштейн та інші, внесли дві пропозиції.

По-перше, вони вимагали, щоб запропоновану їм програму в їх присутності разом із представниками групи „Народньої Волі“ і тими особами, на яких вони зв'язуються й яких вони виберуть, переглянути й переробити від початку до кінця так відносно теоретичних тверджень, як і відносно терору і практичних завдань. По-друге, вони внесли пропозицію — дати частинно підготованим вже, з середнім розвитком, товаришам робітникам керовників (інтелігентів) для вивчення політико-економічних і соціальних питань; а робітникам малописьменним в розумінні підготовки їх із загально-освітніх предметів теж дати керовників вчителів, які вчили б вже розпропагованих товаришів робітників арифметики, історії, географії та інших предметів.

Вони справедливо думали, що без звичайного початкового навчання — не зможуть увести своїх товаришів до гуртків самоосвіти для вивчення соціальних питань і політичної економії.

Брати участь в перегляді програми революційної організації робітників нашою групою був призначений теоретик і діалектик М. В. Гельрот (він же Гельруд); для занять з робітничими гуртками економічними й політичними науками і соціологією призначили тов. Григор'єва, що завідував напівлегальною бібліотекою, яка в нього переховувалася, і ще декого з товаришів — прізвищ не пам'ятаю; викладання загально-освітніх предметів доручено було мені.

Навчання з цими двома гуртками, — по 5 — 6 чоловіка в кожному, провадилося двічі на тиждень з кожною групою, при чому навіть і цю роботу треба було вести таємно, сходячись з обережністю в квартирі робітників, щоб уникнути шпигунства. Часто ці квартири мінялися з конспіративних міркувань, але проте з успіхів тішилися не тільки робітники, що діставали клаптики початкової науки, але й я, бо кращих учнів я ніколи не мав, хоч почав давати лекції з 5-ої класи.

Як ішло навчання з робітниками в тов. Григор'єва та інш., наскільки вони встигали що до соціології, економіки й політики, не скажу — бо то було давно, але за те знаю й твердо пам'ятаю, що така ж робота провадилася раніш тов. Гельрудом і йшла дуже добре. Відчувався тільки брак тої самої початкової підготовчої роботи навіть і в більш розвинених робітників.

Вироблення програми для активних робітничих гуртків, прийняття теоретичних положень і практичних завдань забрали в тов. Гельруда багато часу. На цих зібраннях від народовольців виступав один Гельруд, маючи опонентами двох значних теоретиків лікаря Д. Д. Бекарюкова та юриста І. В. Теличенко, що скінчив юридичний факультет і був кандидатом на доцента.

Проте, Гельрот під час дебатів і суперечок, коли не був цілковитим переможцем, то не був, переможеним, йому пощастило відстояти багато основних положень програми, часами погоджуючись на редакційні зміни, без порушення сути принципових тверджень програми Виконавчого комітету партії „Нар. Волі“.

Що до головного в той час питання про терор, то і теоретики народники — принципові супротивники терору — і самі робітники не хотіли прийняти деякі пункти програми, що стосувалися до практичного вживання терору. Дебати точилися дуже довго — над місяць; теоретично терор як самозахист і як фактор дезорганізації царського уряду нарешті прийняли, але після цього ще довго обмірковувалися деталі й питання про його практичне пристосування.

Хоч я знав все це докладно, був у курсі кожного зібрання, але вже й тоді мене дуже дивувало вперте небажання старших і більш розвинених робітників прийняти безвідмовно терор до робітничої програми. Я чудово пам'ятаю той конфлікт між тов. Мейснером і робітниками, що виник з приводу питання про терор, і за який говорить у своїх спогадах тов. І. Веден'єв, як учасник цих нарад. І досі в мене збереглося таке враження, що робітники не бажали впроваджувати в свою практичну й організаційну діяльність теоретичних і практичних питань терору. Видима річ, вони обчислювали, що під час терористичних

виступів неодмінно будуть великі провали, будуть гинути не тільки окремі одиниці, але й будуть розбиватися цілі організації вже зорганізованих ними груп і навіть зовсім будуть знищені цілі організації; і цим можна пошкодити справі робітничій.

Це з одного боку, а з другого — цю улертість „старих“ робітників можна було вважати просто за пережиток незабутих ще програмових тверджень народництва, яке відкидало політичний терор. З цього приводу я навіть запитувався в лікаря Д. Бикарюкова, що тепер живе й працює в Москві, але останній категорично відмовився роз'яснити мої сумніви, резонно додаючи при цьому, що це відбувалося 40 літ тому, відживити з пам'яті і дати точну і правильну відповідь на мої питання він не може.

Щоб не повторюватися, я не буду тут подавати виробленої для харківської групи робітників програми, вона вже опублікована (див. „От Блага до Освобождения труда“ Невського). Вважаю потрібним навести тут частину нашої програми, як історичний документ, бо її виробила наша організація, а потім в цілому жандарі поклали її в основу обвинувачення членів нашої групи і тов. Шура, забитого в Якутській трагедії, в якого зберігався оригінал цієї програми разом з революційною літературою. Ця програма збільшила провинність т. т. Майснера і Хроновського, яких судив військово-окружний суд, і тов. Ратина, якого рукою вона була написана.

Ця частина програми переказана в жандарському протоколі № 35 від 20/VI-87 року. (Дело Харьковского воен. окр. суда) і звернула на себе особливу увагу жандарів і прокуратури, що вони і відзначають у згаданім протоколі № 35.

Частина програми викладена так: „Програма практичної діяльності і організації гуртків“ А. Діяльність пропагаторська: Усна й писана пропаганда соціально революційних ідей в душі партії „Н. В.“ і критика нинішнього устрою поміж усіма шарами міського населення: 1) робітниками, 2) військом 3) шкільною молоддю 4) інтелігенцією і т. інш. Пропаганда серед сільського населення не заперечується, якщо вона не шкодить концентрації сил у містах. В. Діяльність організаційна: Збудження революційного духу в народі, використання всякого незадоволення і заколоту серед всіх шарів населення для того, щоб збуджувати протест проти суспільного ладу, що існує, в формі демонстрацій, петицій, тенденційних адрес, страйків і т. інш. С. Діяльність терористична і руїнницька. Вбивство значних урядових осіб, шпигунів, зрадників, висаджування в повітря і підпали урядових будинків, як Жандарських Управлінь і т. інш.

Д. Організаційна робота. 1) Організація гуртків партії „Н. В.“, 2) утворення й організація серед молоді гуртків саморозвитку для підготовки до революційної діяльності, 3) організація всіляких таємних товариств, що мають на меті ставати в пригоді партії „Н. В.“, 4) організація і підтримка правильних зносин з провінцією.

Е. Придбання матеріяльних засобів: 1) Збирання грошей по листках партії „Н. В.“, 2) улаштування спектаклів, вечерік, лотерей і взагалі збирання грошей під всілякими приводами, 3) конфіскація скарбового майна.

Ж. Засоби для допомоги: 1) Уладнання типо-літо-гекто-графій, уладнання пашпортного стола, придбання потрібних для цього речей: станків, пресів, шрифту, пашпортних бланків, печаток, підписів, дублікатів і інш. 2) придбання зброї й різних розривних речовин і отрут, уладнання динамітних майстерень, 3) лаштування конспіративних квартир і вишукування квартир для переховування нелегальних і всіляких інших речей, 4) придбання звязків серед різних шарів громадянства, 5) уладнання гурткових легальних і нелегальних бібліотек і вишукування складів для них, 6) охорона партії від поліції й шпигунів“.

II. „ПРОГРАМА ОРГАНІЗАЦІЇ“

1. Всі члени рівноправні.
2. Справи обговорюють на зібраннях підгрупи і вирішуються простою більшістю; дуже важливі — одноголосно.

Примітка 1) Всі справи, за які береться підгрупа, мусять бути доведені в загальних рисах до відома місцевої групи через представника останньої, який є присутній на зборах підгрупи з правом дорадчого голосу.

Примітка 2) Ні одна постанова не може бути виконана, коли місцева група накладе на нею своє veto.

3. Збори вважаються за правомочні при наявності $\frac{2}{3}$ після повідомлення всіх членів підгрупи і представника групи.
4. Збори можуть бути періодичні (не менш рази на місяць) і екстрені; право скликати останні належить кожному членові підгрупи.
5. Прийом нових членів переводиться за рекомендацією й запоукою двох членів і одноголосною ухвалою всієї підгрупи.
6. Число членів групи мусить бути не більше 9-ти і не менш 5-ти.
7. Підгрупа організує свою касу, яка складається із щомісячних внесків самих членів і засобами, зазначеними в пункті практичної діяльності під літ. Е.

Примітка: $\frac{1}{3}$ каси підгрупи вноситься до каси місцевої групи.

З дізнання, що переводили жандарі (за матеріалами процесу Мейснера і Хроновського) видно, що в цілому наша організація і зосібна окремі члени брали участь у таких революційних ділах.

Ще до об'єднання нашого в групу наша харківська трійка (Гельрот, Майснер і я) через В. Бражнікова зав'язала зносини з нелегальними Н. Богоразом і З. Коганом і одержала наказ наготувати шрифт і деякі приладдя для набору для потайної друкарні, що улаштуувалася на замін ліквідованої в Таганрозі (діло про Сигидів, Тринадатську й інш. — при чім були знайдені і розривні набой. Через звязки з гуртком харківських робітників, а саме через І. Д. Веденєва, В. Соколова, С. Бронштейна й інш., Мейснер запропонував дістати (придбати за гроші) шрифт і наборні частини з легальних друкарень м. Харкова. Незабаром робітники повідомили нас, що дістати шрифт дурно не можливо і запропонували купити; на це треба було кілька десятків

карбованців. Коштів у нас не було, але через Бражникова потрібну суму пощастило дістати і на весні 1886 р. через В. Соколова робітники нам приставили шось 1½ — 2 пуди шрифту дуже гарної якості і ще якесь приладдя. Хоронити їх нігде було. Довелося більшу частину шрифту відправити до сестри Мейснерової на село Рогань. Друга частина тимчасово була схована в парку, що був в затіллі Мейснерової квартири і мебльованих кімнат Підкамінського. Шрифт довелося скласти в доволі велике душло одного дерева. Це було вночі, частина шрифту розсипалася, а другого дня діти знайшли розсипані літери, почали ними бавитися й показали старшим. Дійшло це і до орендаря парку Підкамінського, який негайно дав знати про знахідку в поліцію. Але дізнався про це й Мейснер, він, само собою, зараз же витяг його і тимчасово сховав у когось з товаришів, а поліція, що з'явилася потім, склала тільки протокол про знайдені 2 — 3 фунти розсипанного шрифту.

Проте, поки ми здали цей шрифт З. Коганові, мушили були запакувати його в ящик, одвезти в Карачівку, закопати там у лісі, потім знов везти з Карачівки; все це робили студенти перед очима публіки, ризикуючи, що ящик розсипеться і ми прямо підемо до в'язниці без шрифту. Вся ця крутанина із шрифтом досить нас замучила. Аби переховати його, мені довелося найняти навіть квартиру на Панасівці, перепаковувати його в невеличкі ящики для зручнішої відправки в Тулу.

Зате ми були дуже втішені й задоволені, коли через декілька місяців (група вже зорганізовалася) одержали через Богораза з технічного боку прегарно видруковану брошуру „Процес Варинського, Куницького, Бардовського, Рехневського, Кона й інш. діячів у справі польської партії „Пролетаріату“, яких судили в Варшавському військово-окруж. суді. Може докладніше, ніж треба, спинився я на епізоді заготовки й доставки шрифту для Тульської друкарні, але зробив це виключно з метою відзначити перед сучасним читачем з молоді ті тяжкі умови за царських часів, в яких доводилося провадити таємну революційну роботу, частенько ризикуючи потрапити коли не на каторгу, то на довге заслання за незначні справи.

Викривши Таганрозьку друкарню жандарі, забрали частину кидних розривних набоїв; другу частину забрали в квартирі Антонова й Лисянського, а останню партію жандарі знайшли в Кузіна, Олександрина й інш. на Донеччині. Бомб, як видно, не було, а вони були потрібні згідно з планом замахів, що були задумані, і тому через Бражникова запропоновано було Мейснерові, як хеміку й обізнаному з піротехнікою, виготовити такі набої. Про це доручення, як дуже відповідале й особливо секретне, знало тільки нас троє (цеб-то Мейснер, Гельруд і я), а решта групи в цьому участі не брала і навіть про це не знала.

З цим дорученням і його виконанням стався інцидент, на якому доводиться спинитися з причин зазначених вище. Діло було, як не помиляюся в-осени 1886 року; ми дізналися, що хтось з нелегальних, Богораз чи Коган, привезуть видруковану ними літературу і zarazом, цікавлячись роботою виготовлення набоїв, хотять бути присутніми в часі спроби. Дізнавшись, що приїхав Коган, Мейснер почав квапитися

засипати й закрити пробний набій, що робився ним в надзвичайних навіть на той час умовах.

Він працював, начиняючи набій, в кімнаті, де містилися його батьки і куди навіть приходили всі їх знайомі, там часто бувала також і моя сестра. Спробу призначили на свято і я повинен був повідомити про це Бражникова.

Цього ранку я ще раз зайшов до Мейснера, бачив готову бляшанку і розкладені на столі й вікні лабораторні приладдя. Мені треба було спочатку зайти на пошту, Мейснер йшов разом зо мною до Університетської гірки, де ми розійшлися, бо йому треба було придбати якісь хемичні препарати. З пошти мені довелося вступити до Бражникова на Ветеринарний пер., де я дізнався, що ніхто з них на спробі не буде. Спробу гадали зробити на Основі. По дорозі я спам'ятав, що в подертих черевиках тяжко іти пісками Основи і тому зайшов до Томашевського й Уфлянда, в яких діставав чобіт. Вступивши ще додому за Гельрудом, ми пішли до Мейснера.

Я так докладно оповідаю про свій маршрут тільки тому, що пізніше, після арешту, в тюрмі жандарі вперто вимагали, щоб я докладно розказав, як я перебував цей день. Коли я заперечував своє знайомство з Бражниковим, Томашевським, Уфляндром і Фрейдом, жандарський ротмістр Померанців розповів мені мій маршрут того ранку до повернення додому, що ясно показало, що шпигуни точно прослідкували за мною, а я цього й непомітив, хоч, наближаючись до зазначених квартир, я уважно слідкував, чи немає за мною шпигунів. Отже, шпигуни перехитрили мене, але потім виявилось, що вони лівні, бо довівши мене до нашої квартири, вони очевидно покинули слідкувати.

Тим часом, коли через півгодини ми з Гельрудом прийшли до Мейснера, то застали страшенний переполох. Виявилось, що в Мейснера стався вибух; єдине вікно в квартирі було з повибиваними шибками, сам він з обпаленим обличчям і очима побіг до Олександрівської лікарні (на Благовіщенській вулиці), а його батьки і моя сестра були так перелякані вибухом, який стався при них, що нічого не могли оповісти докладно. Усе подвір'я в тривозі, публіка топочеться біля квартири, але сам Мейснер, відходячи, наказав батькові й присутнім говорити, що він збирався на полювання, кутив над коробкою з порохом, який вибухнув і засипав йому очі. Ми кинулися до лікарні, де знайшли Мейснера з забинтованою, на швидку рукою та промитими очима; там нам звеліли відвезти його до лікарні Гіршмана, де лікують тільки очі. В лікарні Мейснер пояснив подію так само, як вдома.

По дорозі до лікарні ми дізналися подробиці від Мейснера — вибух стався тому, що він забув підмочити бертолетову сіль і коли розтирав її разом з сірчастим амонієм, щоб цією мішаниною насипати набій, в нього стався вибух у ступці.

В очі йому влучили, видно, кавальчики сірчастого амонію та інше сміття, яке спричинило сильний біль. Згодом виявилось, що від вибуху він сильно оглух на одне вухо. Виявилось також, що сам набій не вибухнув тільки тому, що стояв на низькому стільці біля столу, а сила вибуху пішла до стелі і в вікно; в Мейснера найшлося

ще стільки самопанування й спритности, що зараз же після вибуху він схопив набій, розкрив його, вкинув у відро з брудною водою і попросив батька вилляти все негайно в уборну. Це все сталося так швидко, що коли публіка зайшла до квартирі, то набою вже не було — він спокійненько лежав на дні уборної. Проте, обговоривши становище, і міркуючи, що звичайне засмічення очей вимагає одних методів лікування, а опік і засмічення частинами сірчастого амонію інших, ми вирішили, що в лікарні Гіршмана наше пояснення мусить бути ближчим до правди.

Всім було відомо, що Мейснер має вдома лабораторію і робить хемичні досвіди, ото ж ми сказали Гіршману, що бажаючи дістати хемичним способом хлор, Мейснер тер у ступці бертолетову незамочену сіль, чому і стався вибух, а перед тим у ступці він розтерав сірчастий амоній, чому могли попасти в очі частки амонію.

В лікарні, Мейснерові довелося лежати зо два тижні, очі загоїлися, але глухота від вибуху осталася на ціле життя.

Як я казав раніш, після арешту Гельруда й мене в лютому і квітні 1887 року вже в тюрмі жандарі допитували нас, чому на квартирі і в Олександрівській лікарні ми дали одне пояснення вибуху, а в лікарні Гіршмана інше.

Очевидно, від того ж арендаря Підкамінського, в якого жили Мейснери, жандарі довідалися про подробиці події та про давані пояснення. Проте, дійти правди жандарам не вдалося, але ці дані натякали жандарам на правду і вони безперечно навмисне не заарештували Мейснера підчас загальних арештів 2-го травня 1887 року, коли були арештовані всі члени нашої групи і зв'язані з ними безпосередньо й посередньо особи.

Залишилося ще згадати, як і в чім полягала робота нашої групи після арештів у лютому 1887 року — В. П. Бражнікова і в березні Гельруда.

Протягом лютого і до половини березня я працював з робітниками, зрідка бачився з членами групи, оминаючи загальні збори; але одного разу, вертаючи від робітників, я помітив, що за мною слідкують шпигуни і після цього зовсім перестав бачитися з членами групи і припинив навчання з робітниками.

9-го квітня мене заарештували на Миколаївській вул. двоє напівп'яних передягнених жандарів і після тусу на квартирі, відправили до в'язниці.

До цього часу з нашої групи було заарештовано тільки двоє: В. Бражніков 27 лютого і М. Гельрод — 3 березня 1887 року. Мені було цілком зрозуміло, що мій арешт стався після того, коли жандарі впевнилися, що я припинив усякі зносини із зовнішнім світом і з товаришами.

Невдовзі до мого арешту прийняли до групи С. Хроновського, а потім при допомозі Григор'єва і Шура організація продовжувала нормально працювати.

Тульську друкарню, де працювали Богораз, Коган і Обухова викрили, а другої не було; в цей час вагітна, слаба Обухова не могла діждатися відомостей з Москви і приїхала до Харкова, тому що мала явку до Уфлянда.

Відчувалася нестача нової нелегальної літератури, не було зв'язку з Москвою і Пітером. У Петербурзі після розгрому організації Ульянова й інш. „первомартівців“ 87 р. шукати зв'язків була справа безнадійна, тому вирішено було зв'язатися з Москвою, одержати там матеріали, рукописи й уладнати свою друкарню.

Тоді саме в Харків приїхала Обухова, котру, як слабу, довелося відправити за кордон¹⁾.

До Москви командировали тов. Ратина; подорож ця відбулася на початку квітня, під час великодних вакацій університетського навчання.

В протоколі 20/VI — 87 року № 35 (див. вище), значиться, що Харк. Жанд. Упр.: „на початку квітня одержало відомості про те, що в Харкові утворився гурток, який має за основу своєї діяльності програму партії „Нар. Волі“ і що до складу цього гуртка між іншими особами, увійшли студенти Харківського університету: Ратин, Уфлянд, Тимошевський, Шур і обер-офіцерський син Григор'єв.

Шур і Григор'єв не були членами гуртка, жандарі добре це знали, але навмисне перекручували правду, щоби підсилити обвинувачення цих осіб.

Посилання жандарів на те, що вони одержали відомості про організацію гуртка в квітні 87 року, показує, що до масових арештів 2-го травня 87 року жандарське управління не мало агентурного матеріалу і що в самій групі, яка працювала вже понад рік, конспірація, як на ті часи, взагалі задовольняла, але, звичайно, мала й свої хиби зокрема.

Хоч зв'язки з Москвою налагодились, хоч там був одержаний для друку рукопис, обіщана була підмога для уладнання друкарні, але безперечно, що тов. Ратин потрапив під нагляд шпиків, може бути через зраду, або провокацію, бо в той час в Москві ще не зліквідована була Зубатовщина. Пізніше на допитах виявилось, що кожний крок Ратина після його приїзду до Харкова, був точно зафіксований місцевими жандарами. Згодом, у в'язниці Ратин згадував, що повернувши з Москви і відвідуючи в Харкові членів групи і своїх приватних знайомих, він не помічав коло себе шпигунів, але його майже завжди супроводив пес з породи стежійок, на що він ще тоді на волі звернув увагу.

Зв'язок із Москвою мусив ще підсилитися тим, що до травня в Харків приїхав, яко делегат московської організації, тов. Терешкович.

Він прибув до Харкова десь коло 2-го травня — дня масових арештів і був тут заарештований; спочатку перебував у Харківській губ. в'язниці, де сиділи майже всі, а потім його перевезли в Москву і там притягли до відповідальності за належність до московської групи партії „Народної Волі“.

Вночі на 2-е травня і протягом цього дня всі тюрми міста Харкова: губерська, пересильна, арештантські роти на Холодній

¹⁾ В Парижі Обухова захоріла психічно й померла, здається, скоро в лікарні для хорих психічно.

Горі і майже всі поліцейські участки переповнені були заарештованими, переважно студентами, учнями та інш. інтелігенцією; з робітників нікого не заарештували—це ще зайвий раз доводить, що стосунки й робота з навчанням робітників були законспіровані досить добре.

Повальні масові труси й арешти були заведені як система від жандарського полковника Вельбіцького, неосвіченого, малописьменного, як і решта жандарських офіцерів, але все ж розумнішого за інших, толкового діяча Харківської охорани.

Тільки т.т. Мейснер і С. Хроновський, що були членами групи, і близький до нашої організації земляк і співжильєць мій Н. М. Фомичів не були тоді заарештовані, а тільки в їх квартирах зроблено трус.

Хоч на підставі постанови про збільшену охорону і закону о „мере предупреждения и пресечения преступлений“, товаришів цих треба було заарештувати не тільки 2-го травня, але й раніш, проте, ці три особи були залишені на волі з очевидною метою стежити за ними далі; ця потайна провокація, замаскована, але звідомо жандарма Вельбіцького і прокурора Дублянського, через півтора місяця створила трагедію: Військово-округовий суд і каторгу для двох товаришів. Н. М. Фомичів, що працює нині в Москві в НКПС, був тільки кілька років під гласним наглядом поліції на батьківщині в Сумах.

Вертаючи трохи назад, треба відзначити дуже важливу обставину, що характеризує настрій революційної молоді того переходового часу, на зломі між смертю партії „Н. В.“ і народженням марксизму і потім нашої соціал-демократії, настроїв партійних робітників і те відношення до терору, що почасти виявлялося в Росії і серед еміграції з 1884 р. по 1886-7 роки.

Тов. А. Н. Макаревський повернув з-за кордону в кінці 86 року; в січні 87 року під час побачення його з тов. Гельротом, коли останній в числі інших доручень передав йому пропозицію В. Бражникова поїхати в Ростов та інш. міста для організації там бойових дружин, товариш Макаревський трохи зніяковів, здивувався й заявив, що на його думку й на думку заграничних товаришів, а також і П. Л. Лаврова—терор не відповідає сучасному моменту; що Лавров під час від'їзду Макаревського в Росію говорив з ним про те, що треба в Росії порушити й переглянути питання про терор; чи не можна вернути до старих народницьких засобів боротьби, широкої організації пропаганди серед робітників і селянства, по можливості, уникаючи терору, що не дає значних наслідків, а вимагає багато жертв.

Таким чином, ставилося питання про ґрунтовий перегляд і зміну програми партії „Н. В.“ і Виконавчого комітету.

Цю розмову з Макаревським, за яку він сам чомусь не згадує в своїх спогадах, Гельрот переказував Бражникову й нам і ми дуже дивувалися з такої пропозиції закордонних товаришів-партійців і П. Л. Лаврова.

Такий настроїв еміграції ми пояснювали собі тоді тим, що товариші-емігранти одірвалися від роботи і не обчислюють загальної ситуації в Росії, коли реакція все зміцнювалася, і тому ми вважали, що загальний стан в цей момент такий, коли політичну боротьбу не

можна було покинути, і треба вживати терору, як одного з методів цієї боротьби. Крім того, нам добре було відомо, що практично до терористичних виступів готується не тільки харківська група, але й по інших центрах терор вважають ще вчасним і по деяких місцевостях терористичні організації ще працюють. Вихід з бомбами на вулицю, цеб-то невдалий замах на життя Олександра III в Петербурзі 1-го березня 87 року і Шемякин суд, що відбувся над учасниками цього замаху що закінчився вдушенням п'яти героїв і каторгою та Шлісельбургом для решти учасників цього діла, потвержували не тільки обгрунтованість, але й практичну потребу здійснення і в дальшій програмі завдань партії „Н. В.“ без зміни питання про терор, — так тоді думалося.

Скільки я пам'ятаю, ми навіть іронізували з проекту закордонних товаришів про повертання до незворотного часу, до старого народництва та його методів боротьби за умов самодержавного своєдурства реакції, яка панувала по всій Росії і гадала в той час вже організовано знищити не тільки соціалістичні організації, але й ліберальні зідхання буржуазії перетяти в корні, задушивши всяке живе слово.

Нарешті, вважаю потрібним навести ще одну історичну довідку з питання про терор, а разом з тим гадаю, що в такий спосіб будуть виправлені і ті недокладності в спогадах проф. Макаревського, які, не дивлячись на гідну подиву твердість його пам'яті, що заховала в цілому загальну картину роботи революційного Харкова в часи 84—86 р.р., все таки є; навіть і при тих сприятливих умовах, за яких складав Макаревський свої спогади, потрібні фактичні поправки в тій частині його спогадів, яка торкається дуже важливого, можна сказати теж історичного моменту, а саме, коли він говорить про з'їзд народовольців 1885 року в м. Катеринославі.

З листування, що я вів з приводу спогадів т. Макаревського, що з'явилися в „Літописі Революції“ (№ 5 і 2/7), з професором Левом Яковичем Штернбергом — який був 10 років у адміністративному заслання на о. Сахаліні, а тепер живе в Ленінграді й завідує антропологічним музеєм Академії наук і який був учасником того самого з'їзду, про який пише і тов. Макаревський, очевидно, що в цій частині спогадів пам'ять тов. Макаревського трохи зраджує його.

А як тов. Штернберг у своєму листі робить істотні поправки фактичної сторони діла і питання стосується не тільки до дебатів на з'їзді, але й до історії, редакції й видання останнього 11—12 числа „Народної Волі“, то потрібно подати тут текстуально ту частину листа тов. Штернберга, в якій він говорить про спогади тов. Макаревського і потрібні поправки до них в питанні про терор, про статті, уміщені в останньому числі „Народної Волі“, про їх авторів, а також про питання терору. Лист цей датований 25/V—25 року. От про що повідомляє автор його:

„Що до спогадів Макаревського, пише Штернберг — „то хоч, здається, в нього чудова пам'ять, але з'їзд він описав не точно і „між іншим“. Поясню це тим, що на з'їзді він був випадково, не як член, а як випадковий гість, і був дуже „молодий“ і самого головного не схопив, принаймні що до числа „Народної Волі“.

„Повідомляю, що число, про яке мова мовиться є число 11 — 12. Стаття передова (перша) належить мені. Макаревський дивно забув про це і приписав її Богоразові, хоч поява моєї статті первою і саме написання її було наслідком вимог з'їзду, що залишився незадоволений зі статті Богоразова й доручив мені написати іншу, яка й була ухвалена з'їздом, хоч і викликала принципові суперечки досить бурного характеру.

„Щоб ви зрозуміли всю гостроту суперечки, прочитайте мою статтю в збірникові „Література Народньої Волі“ Базилевського.

„Особливість моєї статті та, що я опукло і зі всією ясністю підкреслив, що завданням сучасного (того часу) моменту є боротьба з самодержавством, боротьба за політичну свободу, завоювання її — неминучий етап до соціалізму, в той час, як у революційних гуртках і поміж деяких членів самого з'їзду панував старонародницький страх перед політичною свободою, а в наслідок — розтіч революційної думки й занепад революційної енергії. І довго довелося переконувати товаришів і то після прилучення компромісового кінця до статті, щоб її прийняли. А втім, я знову тільки поклав крапку над і до гасла перших народовольців: „Carthago delenda est“!

„Свої погляди я ще раніш обґрунтував у своїй брошюрі „Політичний терор в Росії“, що вперше була видана в Одесі 1885 року і перевидана вже після мого арешту в Петербурзі. В цій же числі „Народньої волі“ (№ 11 — 12) моя кореспонденція в Одесі. Решта в числі не мов. Внутрішній огляд і друга стаття належить Богоразові (Тану). Брошура моя й думки передової статті викликали найжвавіший відгук серед найактивніших робітників, серед робочих, напр., у Петровича-Ясевича, який переконався на гіркому досвіді, що за тодішніх політичних умов терор є основна підойма боротьби і що завоювання політичної свободи — *conditio sine qua non* (умова, без якої не можна обійтися) для соціалістичної роботи.

„Головним моїм супротивником був старого типу народник Бражників, для якого політична свобода здавалася синонімом буржуазії, котра наче б то небезпечніша для селянства за самодержавства¹⁾.

„Після з'їзду я повернув до Одеси, ми встигли випустити число 11 — 12 „Народньої Волі“, організувати дві друкарні, склади бомб, зв'язатись з Північчю, але арешт Сергія Іванова, якому, всупереч постанові з'їзду, дані були всі явки і в якого всі явки були знайдені і розшифровані, всі організації раптом у лютому 86 року були знищені“.

Наприкінці листа, відповідаючи на мою пропозицію, написати свої спогади, про той перехідний час початку кінця „Народньої Волі“, т. Л. Г. Штернберг додає:

¹⁾ Як нині померлий В. П. Бражників у 1886—87 році еволюціонував і цілком поділяв погляди самого т. Штернберга що до терору й політичної боротьби, доводить те, що він був останніми роками, коли не організатором і ініціатором, то учасником — дійсним або посереднім терористичних виступів на півдні, зокрема в Харкові. Він був також зв'язаний з ділом про замах на Олександра III 1-го березня 1887 року через своїх товаришів і особистих приятелів — Генералова, Осипанова і Андрушкіна; офіційно зв'язок його встановлено з Ревекою Шмидовою (побачення з нею в Петрограді), а також участь його в нашій групі.

„Звичайно, ви не того ждали від цього листа, але що робити? Повірте, коли б у мене було хоч трохи часу, я увічнив би ті давні роки, та-ба...“

Щоб закінчити свої спогади й перейти до процесу Мейснера, Хроновського і Римашевського, треба сказати ще, що з протоколу від 20-го червня 1887 року № 35 видно також, які обвинувачення ставилися офіційно кожному з членів харківської групи і близьким до них особам, а з відшуканого в Архіві Революції губернаторського діла про мене, що зробилося мені відоме останніми днями, стало можливим видобути: точну дату закінчення нашого діла в адміністративному порядку, а також ті терміни заслання, які призначені були за так званим „височайшим повеленням“ кожному, хто притягався у цій справі.

Офіційно (за протоколом № 35) зафіксовані такі обвинувачування: 1) „Василь Петрович Бражників, який скінчив юридичний факультет Харківського університету обвинувачувався в тім, що він ще з 1883-8 р. р. брав діяльну участь у харківському революційному гуртку, про який в 84 р. робилося дізнання при Харк. Жанд. Упр., але до цього дізнання Бражникова не притягали. В дальші часи круг нього групувалися особи, відомі місцевому Жанд. Упр.-ню, як люди надзвичайно непевні; потім він зробився керівником і улаштовував звязки з революційними гуртками інших міст; так говориться в протоколі № 35: „за свідченнями обвинуваченого Станіслава Турського, Бражників брав участь у з'їзді революціонерів, що відбувся в вересні місяці 1885 року в Катеринославі, де обмірковувалося питання про правильну організацію видання органу „Народньої Волі“; в липні 85 року він їздив до Одеси, щоб встановити звязок із місцевими революціонерами—так свідчив Файнберг; брав діяльну участь у переховуванні А. Н. Макаревського, що втік 3-го вересня 95 року в місті Харкові з-під варти (утік з поліцейської часті після арешту в справі плісельбуржця Антонова).“

У листопаді 86 р. він, Бражників, їздив до Катеринослава, де мав стосунки з допіро поверненими із адміністративного заслання Степаном Ерастовим і Ганною Сердюковою (засудженою в справі процесу 1-го березня 87 р. і інш. особами, що тепер притягаються до дізнання, яке відбувається при Кубанському обласному Жанд. Упр. (Діло про кидні набой і друкарні), і що в лютому 87 р. він їздив до Петрограду, де мав стосунки з Ревекою Шмидовою, засудженою в справі 1-го березня 87 р. до кари на смерть.¹⁾

Зараз же, як він вернувся із Петербургу до Харкова, його заарештували, тримаючи в тюрмі й арештанських ротах, а пізніше перевезли до Петербурга, де він сидів у Петропавловській фортеці і в „Доме предварительного заключения“.

Діло Бражникова закінчилося на початку 88 року і по „Височайшому повеленню“ його заслали адміністративно на Сахалін на 10 років.

¹⁾ Жандармський спосіб роздувати обвинувачення. Т. Шмидова хоча й присуджена була „Особым Присутствием Правительствующего Сената“ до кари на смерть, а на прозьбу суду цю кару замінено на заслання в далекі місця Сибіру (Якутчину).

Тов. Макаревський розповідав (коли мене разом із ним перепроваджували в липні 88 р. на заслання), що т. Бражників був певний в тому, що більшість ставлених йому обвинувачень не були встановлені жандармами й прокуратурою і сидючи в Москві в Бутирській тюрмі й ждучи відправки на Сахалін, він мав дуже пригноблений психичний настрій: підозрівав багатьох товаришів у шпигунстві й зраді і, бесідуючи з Макаревським, завжди не розумів, як могли жандарми дати йому 10 років заслання на Сахалін і в той же час Макаревського, що втік з-під варти і був на еміграції, заслати тільки на 8 р. у Східній Сибір (Якутчину¹).

З листування з сахалінцями було відомо, що й на Сахаліні першими часами тов. Бражників мав теж пригноблений настрій, який змінився тільки після приїзду до нього з Західного Сибіру особистого його приятеля й близької до його людини — тов. Телічевой.

Повернувши із заслання, Бражників оселився на батьківщині в Їську чи Катеринодарі, де скільки часу служив за секретаря міської ради і в голодні роки 1919-20 — помер там з голоду.

2. Студенти Харк. Ветеринарного Інституту — Михайло Володимирович Гельруд (він і Гельрот) і В. П. Денисенко були заарештовані тому, що їх обвинувачували в переховуванні Макаревського; потім їм інкримінувалися близькі відносини до Бражникова, між собою, і до Мейснера; згодом їм ставили обвинувачення в тім, що вони брали участь в діяльності харківської групи, а зокрема, після вибуху в квартирі тов. Мейснера, допомогли йому вступити до лікарні і різно показували причини вибуху, що стався в нього на квартирі.

Мене засудили на адміністративне заслання на 5 років, яке я і відбув у Акмолінській області, живучи там під наглядом в Атбасарі, Кокчетаві й Петропавловську. Дістав року 1903 ще рік додатковий гласного нагляду, пробув на засланні до 1904 р.; повернувши, не мав права жити в столиці й університетських містах.

М. В. Гельрот (він і Гельруд) так само був засланий до Східного Сибіру на 5 років, спочатку в Якутськ, а звідтіль у Середне-Калимськ.

Завдяки випадковому від'їзду з Якутська раніш, ніж йому належало (виручав т. т., що хотіли ще побути в Якутську) він не потрапив на каторгу в справі першої якутської бійні²). Пробувши в Середнім і Нижнім Калимську 6 років, повернувся в 1895 р., поїхав за кордон, вступив до Цюрихського Політехнікуму, але кинув науку і повернув до Катеринославу. Тут він прожив до 1899 р., читав нелегально лекції, перекладав з німецької і французької мови, давав лекції, потім переїхав до Полтави, де працював у статистичному бюрі Полтавського земства до 1902 року; далі переїхав до Одеси, де працював виключно в літературній царині: був співробітником „Одесских

¹) З діла Мейснера і Хроновського (прот. № 35) видно, що жандари мали досить великий матеріал для того, щоб уважати В. П. Бражникова за значного революційного діяча, а тому і не дивний той присуд 3-х міністрів і найвища ухвала його, згідно якими йому дали 10 років заслання на Сахалін, як на той час майже нормально.

²) Він описав свій переїзд з Якутська до Середне-Калимська в оповіданні „В дорозі“, уміщенім в № 1 „Пути Революции“ вид. Всеукр. Т-ва Політкаторжанів.

Новостей“ та інш. видань. В „Русском Богатстве“ в 1904 році уміщена була його стаття „Нищье и Горький“, що привернула до себе увагу, як блискуча критична літературна робота.

Вивчаючи історію революційного руху працював у царині філософії й соціалістичних наук; в той же час був помітний в Одесі марксист, а як знавець літератури і постійний робітник і доповідач в Одеському Літературному Товаристві, був відомий в одеських революційних організаціях і літературних колах. До 1906 року прилучився до російської соц-демократичної партії, був співробітником закордонної „Искры“.

В кінці 1906 р. заслаб на гострий туберкульоз горла, поїхав коштом літературного фонду до Германії в Гейдельберг, але повернувся хорий і помер в 1907 р.; пеклувався ним в цей час брат, відомий оперний режисер Я. В. Гельрот.

Помер він на 43 році і похований у Києві. Це був літературний і революційний діяч, що визначався видатними здібностями і величезною працездатністю; людина високо благородної душі, він незмінно відкликався на кожен товариську або взагалі людську нужду і, не покладаючи рук, працював на соціалістичним і літературним полі. З перекладів його з німецької мови треба відзначити ненадрукований, здається, переклад всього Гельвеціуса. Ним таки вдало перекладена робота Каутського „Етика та історичний матеріалізм“.

Не можна не згадати докору деяких товаришів за те, що смерть його була відзначена тільки двома побіжними газетними замітками, а тим часом це була видатна людина, не рядовий мислитель; не даремне ще з юнацьких літ дали йому прізвисько „Спіноза“ за іменем видатного мислителя філософа.

3. Студенти Харківського університету Самуїл Маркович Ратин, медик 4-го курсу, обвинувався в тім, що був членом харківської групи „Народної Волі“, їздив до Москви для зв'язку з тамошніми революційними гуртками, повернувши зідти 14 квітня 1887 р., відвідував квартиру студента Шура. В цій квартирі Ратин улаштував склад нелегальної літератури. В цій самій складі знайдений був рукопис поданої вище програми „Практична діяльність і організація гуртків“, в якій виправлення були зроблені рукою Ратина. Ратин дістав 7 років заслання до Східного Сибіру і разом з іншими харків'янами поїхав у Якутськ, де, чекаючи відправки до Вілюйську, брав участь в протесті засланців, що викликав різню; судили його в 89 році за участь у збройному опорі проти влади в будинку Манастирського і присудили в каторжні роботи. Відзначався він своїми діалектичними здібностями, знанням революційної літератури; здібний, розвинений, але надзвичайно обережний; прізвисько мав „Якобінець“ і „Робесп'єр“. Гострий індивідуаліст з природи і виховання, як на волі, так і в тюрмі примушував ніяковіти своїх товаришів, як напр., коли, йдучи на заслання в загальній партії, відділився від загального артільного харчу. Нині, здається живе в Москві.

4. Студент 3-го курсу Харк. Медичного факультету Мендель Аронович Уфлянд зі своїм приятелем Фрейдом проживав в одній квартирі. Про Фрейда вже говорилося вище. Під час трусу в Уфлянда знайшли зашифрований лист; після дешифрування виявилось,

що цей лист від емігранта політичного піддоглядного Тормідора, який сповіщав про свій перехід через кордон, про неможливість вступити до університету, про закордонну женевську друкарню, що припинила діяльність за браком коштів, пропонував прислати негайно 200 кар. навіть 100 карб., щоб відновити друкарню і т. інш.

Уфлянд відмовився дати які небудь пояснення як з приводу знайденого листа, так і участі його в групі. Так само він був засланий на 7 років до Східного Сибіру і разом з іншими в справі першої Якутської різні засуджений на каторгу. Повернувши з каторги в Росію, спочатку жив з родиною в місті Минську на батьківщині, в часі Лютневої революції і після Жовтневої революції жив у Петербурзі, де вчилися двоє його синів — студентів. В 1919 — 20 р.р. під час голодовки, коли синів його, як меншовиків, заарештували, йому доводилося ходити далеко за пайками і носити їх на собі. Одного разу, роблячи таку прохідку за харчами, Уфлянд застудився, ослаб на запалення легенів. Змучений засланням і каторгою, виснажений поганим живленням організм його не витримав і він помер по недовгій хворобі. Це була людина значно розвинена, віддана революційній, роботі, чудесної душі і чутливого сумління; так марно, можна сказати, загинув, цей борець за революцію.

„Уф, яка чудесна країна“ — так зашифрував в 86 році Богораз його прізвище та адресу, і справді це була чудесна людина. Жандарі розгадали зашифровку. Але це не збільшило провини Уфлянда, і так було досить — вже те, що він відмовився дати які-небудь свідчення зразу показало жандарам, з ким вони мають до діла. Це була людина з твердими принципами і з міцною етикою революціонер.

5. Студент 2-го курсу Юридичного факультету Хар. унів. Христіян Григорович Томашевський спочатку обвинувачувався тільки в тім, що під час трусу в нього знайшли „Каталог систематичного читання“ і що разом з Уфляндою він зібрав ту бібліотеку, що знайдена була в Григор'єва. Ці обвинувачення смішні, але жандарі після процесу Мейснера, не маючи ніяких наслідків від трусу в Томашевського, все таки не звільнили його і він разом з іншими їде на заслання, доставши призначення до Степового генерал-губернаторства на 5 років. З Омська його відіслали в Зайсан Семипалатинської області. Повернувши із заслання готувався складати кандидатські іспити, а далі я його спустив з ока.

6. Микола Григорович Григор'єв син капітана, як значиться в протоколі — „ober-офіцерський син“; він служив в якійсь установі м. Харкова; обвинувачували його в належності до нашої організації; це тільки почасти правда, бо членом основної групи він не був; керував навчанням робітничих гуртків, під час трусу в нього знайшли бібліотеку щось над 390 книг, складених за систематичним каталогом. За протоколом ці книжки фіксуються, як книжки безумовно заборонені до користування і передрукування; хоч деякі з цих книжок були вилучені з публічних бібліотек, але не були заборонені і могли би бути в приватних осіб. В данім разі прокуратура і жандарі підсилюють обвинувачення Григор'єва, але разом з тим виявляють і своє неуцтво. Це неуцтво їх виявилось ще яскравіше, коли мені в офіційнім протоколі інкримінувалася знайдена в мене під час

трусу книжка Спенсера „Соціяльна статистика“, яку не тільки жандарі, але і прокурор визнали більш незаконною, ніж „Становище робітничої класи в Росії“ Флеровського. Заняття Григор'єва з робітниками не були виявлені, хоч і тривали близько півроку. Григор'єв, як і решта арештованих, був засуджений на заслання до Західного Сибіру на 4 роки. Далі мої звязки з Григор'євим припиняються і відомостей про нього я не мав.

7. Студент Харк. ун. медик Герш Ехелевич Шур. Обвинувачували його в належності до нашої групи, але він не був членом її. Підчас трусу в нього знайшли: склад революційних видань, загальне число яких разом з революційними об'явами і програмами доносило 700 екз.; крім того, знайдені підроблені документи, печатки (пашпортний стіл), копії секретних урядових розпоряджень і друкарське складання для друку листків збору пожертв на користь „Народ. Волі“. Щоб улекшити становище Шура тов. Ратин сам показав, що склад у Шура зробив він, але це не допомогло; разом з іншими Шура засудили на заслання до Східного Сибіру на 5 років. В Якутську підчас першого побиття, викликаного відомим т. Осташкіним, Шур був забитий. Так дочасно загинула ця молода революційно вихована, дуже здібна і надзвичайно добра людина, непохитний революціонер.

В фондах Хар. Архіву Революції останніми часами знайшлося губернаторське діло про мене, в якому значиться, що одночасно з нами з Департаменту Поліції одержано присуд в справі Харк. лікаря Олекси Якововича Краснова. Оскільки я пам'ятаю, лікар Краснов був знайомий з тов. Бражниковим і іншими, старшими за нас віком, революціонерами. За що саме притягався до відповідальності лікар Краснов з діла не знати, але з цього таки діла виявляється, що засуджений тільки на три роки заслання до Вологодської губ. лікар став „подаванцем“, його не відправили на заслання; через жандарів і Департамент Поліції він подав прохання на „височайшее имя“ про помилування. Прохання його задовольнили, замість заслання дали 3 роки нагляду в м. Харкові.

Мені доводиться закінчити свої спогади цим „подаванцем“, щоб далі розповісти про обставини діла І. Мейснера, С. Хроновського і А. Рямашевського, яких судив у липні 87 р. Хар. Військово-окружний суд.

Примітка редакції.

Автор не з'ясовує причин скрайнього символістичного алегоризму в тих „персонажах“ М. Копюбинського, що про них він згадує в своїй статті. М. Копюбинський про Молоха реакції та про капіталістичне місто висловлюється прихованою, так би мовити „езоповою“ мовою, властивою в ті часи ліберальній інтелігенції.